ISSN 2454-5554
An International Peer Reviewed & Referred SJIF 2017 : 4.93
INTERNATIONAL JOURNAL
OF EDUCATIONAL RESEARCH STUDIES
IJERS

भावनिक बुद्धिमत्ता आणि विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक यश: अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील परस्परसंबंधांचा अभ्यास

(Emotional Intelligence and Students' Academic Achievement: A Study of Interrelationships in the Teaching-Learning Process)

डॉ. सोमनाथ किशनराव पचलिंग
सहाय्यक प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, सहयोग सेवाभावी संस्था कॉलेज ऑफ एज्युकेशन , विष्णुपुरी, नांदेड, Email Id: Skpachling2@gmail.com

Abstract

स*ध्याच्या स्पर्धात्मक आणि गतिमान शैक्षणिक वातावरणात विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक यश केवळ त्यांच्या बौद्धिक क्षमतेवर, स्मरणशक्तीवर किंवा अध्ययन कौशल्यांवर अवलंबून नसून त्यांच्या भावनिक क्षमतेवरही अवलंबून असते. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात भावनिक बुद्धिमत्तेला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. स्वतःच्या भावना ओळखणे, त्यांचे नियमन करणे, इतरांच्या भावनांची जाणीव ठेवणे, सहानुभूती व्यक्त करणे, तणावपूर्ण परिस्थितीत योग्य निर्णय घेणे आणि सामाजिक संबंध प्रभावीपणे हाताळणे या क्षमता भावनिक बुद्धिमत्तेचा महत्त्वाचा भाग आहेत.प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भावनिक बुद्धिमत्ता आणि विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक यश यांच्यातील परस्परसंबंधांचा अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेच्या संदर्भात सैद्धांतिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला आहे. भावनिक बुद्धिमत्तेचा विद्यार्थ्यांची अध्ययन प्रेरणा, एकाग्रता, आत्मविश्वास, स्मरणशक्ती, समस्या निराकरण क्षमता, शिक्षक-विद्यार्थी संबंध आणि वर्गातील सामाजिक वातावरण यांवर होणारा प्रभाव स्पष्ट करण्यात आला आहे. तसेच अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत भावनिक बुद्धिमत्तेच्या विकासासाठी शिक्षकांची भूमिका, शैक्षणिक उपाययोजना आणि शाळास्तरावरील आवश्यक हस्तक्षेप यांची चर्चा करण्यात आली आहे.या अभ्यासातून असे अधोरेखित होते की भावनिक बुद्धिमत्ता ही विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि सकारात्मक अध्ययन अनुभवासाठी महत्त्वपूर्ण क्षमता आहे. तथापि, शैक्षणिक यशावर सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक आणि शालेय घटकांचाही प्रभाव असल्याने भावनिक बुद्धिमत्तेला शैक्षणिक यशाचे एकमेव कारण मानता येणार नाही.*

बीजशब्द *: भावनिक बुद्धिमत्ता, शैक्षणिक यश, अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया, भावनिक नियमन, अध्ययन प्रेरणा, आत्मविश्वास, सहानुभूती.*

१. प्रस्तावना

शिक्षण ही व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाची एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि शारीरिक क्षमतांचा विकास घडवून आणला जातो. पारंपरिक शिक्षणव्यवस्थेत विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमतेला आणि परीक्षेतील गुणांना अधिक महत्त्व

दिले जात होते. मात्र आधुनिक शिक्षणशास्त्राने विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासाबरोबरच भावनिक आणि सामाजिक विकासालाही तितकेच महत्त्व दिले आहे.

विद्यार्थी हा केवळ ज्ञान ग्रहण करणारा घटक नसून तो विविध भावना, अनुभव, अपेक्षा, आवडी-निवडी आणि मानसिक संघर्ष यांच्याशी संबंधित असतो. आनंद, भीती, चिंता, राग, निराशा, उत्सुकता आणि आत्मविश्वास या भावनांचा त्याच्या अध्ययन प्रक्रियेवर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष परिणाम होत असतो. परीक्षेची भीती, अपयशाची चिंता, मित्रांमधील स्पर्धा, कौटुंबिक अपेक्षा आणि शिक्षकांशी असलेले संबंध या बाबी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन वर्तनावर परिणाम करतात.अशा परिस्थितीत भावनिक बुद्धिमत्तेची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. भावनिक बुद्धिमत्ता म्हणजे स्वतःच्या तसेच इतरांच्या भावनांचे आकलन करणे, त्यांचे योग्य व्यवस्थापन करणे आणि परिस्थितीनुसार सकारात्मक वर्तन करणे ही क्षमता होय. ज्या विद्यार्थ्यांमध्ये भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित झालेली असते, ते विद्यार्थी तणावपूर्ण परिस्थितीत स्वतःला नियंत्रित करू शकतात, अपयशातून शिकतात, अध्ययनासाठी प्रेरित राहतात आणि इतरांशी सकारात्मक संबंध प्रस्थापित करतात.त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक यशाचा विचार करताना बौद्धिक क्षमतेबरोबरच भावनिक बुद्धिमत्तेचा विचार करणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये याच विषयाचा अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेच्या संदर्भात सखोल विचार करण्यात आला आहे.

२. संशोधन समस्येचे विधान

विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक यशाचे मूल्यमापन प्रामुख्याने परीक्षा, गुण, अध्ययन निष्पत्ती आणि शैक्षणिक प्रगती यांच्या आधारे केले जाते. मात्र समान शैक्षणिक सुविधा, समान अभ्यासक्रम आणि समान अध्यापन पद्धती उपलब्ध असूनही सर्व विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक कामगिरी समान आढळत नाही. काही विद्यार्थी प्रतिकूल परिस्थितीतही सातत्यपूर्ण शैक्षणिक प्रगती करतात, तर काही विद्यार्थ्यांना चिंता, भीती, आत्मविश्वासाचा अभाव, भावनिक अस्थिरता आणि अध्ययनातील अनास्था यांमुळे अपेक्षित यश प्राप्त होत नाही.या पार्श्वभूमीवर विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता आणि त्यांचे शैक्षणिक यश यांच्यात कोणत्या स्वरूपाचे परस्परसंबंध आहेत, तसेच अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत भावनिक बुद्धिमत्तेचा विकास कशा प्रकारे करता येईल, ही प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख समस्या आहे.

संशोधन समस्येचे शीर्षक :

भावनिक बुद्धिमत्ता आणि विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक यश : अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील परस्परसंबंधांचा अभ्यास.

३. संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. भावनिक बुद्धिमत्तेची संकल्पना, स्वरूप आणि घटक यांचा अभ्यास करणे.
2. विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा त्यांच्या शैक्षणिक यशाशी असलेल्या संबंधांचा अभ्यास करणे.
3. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील भावनिक बुद्धिमत्तेची भूमिका स्पष्ट करणे.
4. विद्यार्थ्यांची अध्ययन प्रेरणा, एकाग्रता आणि आत्मविश्वास विकसित करण्यात भावनिक बुद्धिमत्तेचे महत्त्व विशद करणे.
5. शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा वर्गातील अध्ययन वातावरणावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
6. विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या विकासासाठी प्रभावी शैक्षणिक उपाययोजना सुचविणे.

४. संशोधन प्रश्न

1. भावनिक बुद्धिमत्ता म्हणजे काय आणि तिचे प्रमुख घटक कोणते आहेत?

2. भावनिक बुद्धिमत्ता आणि विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक यश यांच्यात सकारात्मक संबंध आढळतो काय?
3. भावनिक बुद्धिमत्ता विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रेरणा व एकाग्रतेवर कशा प्रकारे परिणाम करते?
4. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत शिक्षकांची भावनिक बुद्धिमत्ता कोणती भूमिका बजावते?
5. शालेय स्तरावर भावनिक बुद्धिमत्तेचा विकास करण्यासाठी कोणत्या शैक्षणिक कृती उपयुक्त ठरू शकतात?

५. संशोधनाची गृहीतके

1. विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक यश यांच्यात सकारात्मक सहसंबंध असतो.
2. भावनिक नियमनाची क्षमता विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेला अनुकूल ठरते.
3. भावनिकदृष्ट्या सकारात्मक वर्गवातावरण विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन सहभागात वाढ घडवून आणते.
4. शिक्षकांची भावनिक संवेदनशीलता आणि सहानुभूती यांचा विद्यार्थी-शिक्षक संबंधांवर सकारात्मक परिणाम होतो.

६. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि ग्रंथालयीन संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. भावनिक बुद्धिमत्ता, शैक्षणिक यश आणि सामाजिक-भावनिक अध्ययन या विषयांशी संबंधित उपलब्ध संशोधन साहित्य, मानसशास्त्रीय सिद्धांत, संशोधन लेख, संदर्भग्रंथ आणि शैक्षणिक अहवाल यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे स्वरूप : सैद्धांतिक व विश्लेषणात्मक.

माहितीचे स्रोत : प्राथमिक स्वरूपातील प्रत्यक्ष माहिती संकलित केलेले नाही. दुय्यम माहितीच्या आधारे विषयाचे विश्लेषण केले आहे.

विश्लेषण पद्धती : संकल्पनात्मक विश्लेषण, तुलनात्मक अध्ययन आणि उपलब्ध संशोधन निष्कर्षांचे चिकित्सक विश्लेषण.

७. भावनिक बुद्धिमत्तेची संकल्पना आणि स्वरूप

भावनिक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence) ही आधुनिक मानसशास्त्रातील एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे. बुद्धिमत्ता म्हणजे केवळ तर्कशक्ती, स्मरणशक्ती, आकलनशक्ती आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता नव्हे, तर स्वतःच्या व इतरांच्या भावनांचे आकलन करून त्यांचा योग्य वापर करण्याची क्षमताही होय.Peter Salovey आणि John D. Mayer यांनी १९९० मध्ये भावनिक बुद्धिमत्तेची संकल्पना शास्त्रीय स्वरूपात मांडली. त्यांच्या मते, स्वतःच्या व इतरांच्या भावना ओळखणे, त्यांच्यातील फरक समजून घेणे आणि विचार व कृतींना दिशा देण्यासाठी भावनिक माहितीचा उपयोग करणे म्हणजे भावनिक बुद्धिमत्ता होय.Daniel Goleman यांनी १९९५ मध्ये प्रकाशित केलेल्या Emotional Intelligence या ग्रंथाद्वारे या संकल्पनेला व्यापक लोकप्रियता मिळवून दिली. त्यांनी भावनिक बुद्धिमत्तेचा संबंध व्यक्तीचे यश, सामाजिक संबंध, नेतृत्व, आत्मनियंत्रण आणि कार्यक्षमता यांच्याशी जोडला.

७.१ भावनिक बुद्धिमत्तेचे प्रमुख घटक

भावनिक बुद्धिमत्तेचे प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतात.

१. आत्मजाणीव (Self-awareness)

आत्मजाणीव म्हणजे स्वतःच्या भावना, विचार, क्षमता, मर्यादा आणि वर्तन यांची जाणीव असणे. विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या भावनांचे आकलन झाल्यास ते अध्ययनातील अडचणी, भीती आणि तणाव यांचे योग्य विश्लेषण

करू शकतात. आत्मजाणीव असलेला विद्यार्थी आपल्या सामर्थ्यांचा आणि कमतरतांचा विचार करून अध्ययनाचे नियोजन करतो.

२. आत्मनियमन (Self-regulation)

स्वतःच्या भावना आणि वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता म्हणजे आत्मनियमन होय. परीक्षेतील अपयश, कठीण विषय, शिक्षकांचे मार्गदर्शन किंवा मित्रांशी होणारे मतभेद अशा परिस्थितीत भावनांवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक असते. आत्मनियमनामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संयम, शिस्त आणि सातत्य विकसित होते.

३. अंतःप्रेरणा (Motivation

स्वतःच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी सातत्याने प्रयत्न करण्याची आंतरिक इच्छा म्हणजे अंतःप्रेरणा होय. भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित असलेले विद्यार्थी केवळ गुणांसाठी अध्ययन न करता ज्ञानप्राप्ती, कौशल्य विकास आणि स्वतःच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करतात.

४. सहानुभूती (Empathy)

इतरांच्या भावना, विचार आणि परिस्थिती समजून घेण्याची क्षमता म्हणजे सहानुभूती होय. सहानुभूतीमुळे विद्यार्थी मित्रांच्या अडचणी समजून घेतात, सहकार्य करतात आणि गट अध्ययनात सक्रिय सहभाग नोंदवतात.

५. सामाजिक कौशल्ये (Social Skills)

इतर व्यक्तींशी प्रभावी संवाद साधणे, सहकार्य करणे, मतभेद सोडविणे आणि सकारात्मक संबंध निर्माण करणे म्हणजे सामाजिक कौशल्ये होत. या कौशल्यांमुळे वर्गातील अध्ययन वातावरण अधिक सहकार्यपूर्ण आणि आनंददायी बनते.

८. भावनिक बुद्धिमत्तेचे प्रमुख सैद्धांतिक दृष्टिकोन

भावनिक बुद्धिमत्तेचा शैक्षणिक संदर्भात अभ्यास करताना पुढील सिद्धांत महत्त्वाचे ठरतात.

१. Mayer आणि Salovey यांचा क्षमता दृष्टिकोन (Ability Model)

या दृष्टिकोनानुसार भावनिक बुद्धिमत्ता ही एक प्रकारची मानसिक क्षमता आहे. या मॉडेलमध्ये चार प्रमुख शाखांचा समावेश होतो.

- भावनांचे आकलन करणे.
- विचार प्रक्रियेला चालना देण्यासाठी भावनांचा उपयोग करणे.
- भावनांचे आकलन व विश्लेषण करणे.
- भावनांचे नियमन करणे.

या मॉडेलच्या आधारे विद्यार्थ्यांच्या भावनिक क्षमतांचा आणि निर्णय प्रक्रियेचा अभ्यास करता येतो.

२. Goleman यांचा भावनिक बुद्धिमत्ता दृष्टिकोन

Goleman यांनी भावनिक बुद्धिमत्तेच्या माध्यमातून व्यक्तीच्या वैयक्तिक व सामाजिक कार्यक्षमतेवर भर दिला. आत्मजाणीव, आत्मनियमन, प्रेरणा, सहानुभूती आणि सामाजिक कौशल्ये हे त्यांच्या दृष्टिकोनातील महत्त्वाचे घटक आहेत.

शैक्षणिक क्षेत्रात या दृष्टिकोनाचा उपयोग विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, सकारात्मक दृष्टिकोन, सहकार्य, नेतृत्व आणि अध्ययनाची आवड निर्माण करण्यासाठी करता येतो.

३. Bar-On यांचा भावनिक-सामाजिक बुद्धिमत्ता दृष्टिकोन

Bar-On यांनी भावनिक आणि सामाजिक क्षमता यांचा एकत्रित विचार केला. व्यक्तीची स्वतःशी व इतरांशी सकारात्मक संबंध प्रस्थापित करण्याची क्षमता, तणाव व्यवस्थापन, परिस्थितीशी जुळवून घेणे आणि सामान्य मनःस्थिती यांना त्यांनी महत्त्व दिले.

शालेय जीवनातील तणाव, भावनिक संघर्ष आणि सामाजिक समायोजन समजून घेण्यासाठी हा दृष्टिकोन उपयुक्त ठरतो.

९. भावनिक बुद्धिमत्ता आणि विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक यश यांतील परस्परसंबंध

विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक यश ही बहुआयामी संकल्पना आहे. परीक्षेतील गुण, अध्ययन निष्पत्ती, विषयाचे आकलन, समस्या निराकरण, अध्ययनातील सातत्य, सर्जनशीलता आणि ज्ञानाचा व्यवहारातील उपयोग या घटकांच्या आधारे शैक्षणिक यशाचे स्वरूप स्पष्ट करता येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक यश यांचा संबंध अनेक माध्यमांतून स्पष्ट होतो.

९.१ अध्ययन प्रेरणेत वाढ

विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक यशासाठी अध्ययन प्रेरणा अत्यंत महत्त्वाची असते. ज्या विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मजाणीव आणि अंतःप्रेरणा विकसित झालेली असते, ते विद्यार्थी स्वतःची अध्ययन उद्दिष्टे निश्चित करतात. अडचणी आल्या तरी प्रयत्न सोडत नाहीत. अशा विद्यार्थ्यांमध्ये अध्ययनाविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होतो.

९.२ एकाग्रता आणि लक्ष केंद्रित करण्याची क्षमता

भावनिक अस्थिरता, चिंता आणि भीती यांमुळे विद्यार्थ्यांचे लक्ष विचलित होऊ शकते. भावनिक नियमनाची क्षमता विकसित झाल्यास विद्यार्थी नकारात्मक भावनांवर नियंत्रण ठेवून अध्ययनाकडे लक्ष केंद्रित करू शकतात. त्यामुळे अध्यापनातील आशयाचे आकलन आणि अध्ययनातील सहभाग वाढण्यास मदत होते.

९.३ परीक्षेतील तणावाचे व्यवस्थापन

परीक्षेच्या काळात विद्यार्थ्यांमध्ये भीती, चिंता आणि अपयशाची शक्यता यांमुळे मानसिक तणाव निर्माण होतो. भावनिक बुद्धिमत्ता विद्यार्थ्यांना अशा परिस्थितीत स्वतःच्या भावनांचे नियमन करण्यास मदत करते. सकारात्मक विचार, नियोजन, आत्मविश्वास आणि वेळेचे व्यवस्थापन यांमुळे परीक्षेला सामोरे जाण्याची क्षमता विकसित होते.

९.४ आत्मविश्वास आणि स्व-कार्यक्षमता

स्वतःच्या क्षमतेवर विश्वास असणे म्हणजे आत्मविश्वास होय. विद्यार्थ्यांमध्ये भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित झाल्यास ते स्वतःच्या क्षमता ओळखतात. प्रश्न विचारणे, चर्चेत सहभागी होणे, नवीन कृती करणे आणि अपयश स्वीकारून पुन्हा प्रयत्न करणे यांसाठी ते अधिक सक्षम होतात.

९.५ समस्या निराकरण आणि निर्णयक्षमता

अध्ययन प्रक्रियेत विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित असलेले विद्यार्थी समस्यांकडे शांतपणे पाहतात, उपलब्ध पर्यायांचा विचार करतात आणि योग्य निर्णय घेण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये चिकित्सक विचार आणि समस्या निराकरण कौशल्ये विकसित होण्यास मदत होते.

९.६ सामाजिक समायोजन आणि सहकार्य

गट अध्ययन, प्रकल्प, चर्चा, परिसंवाद आणि सहशालेय उपक्रमांमध्ये इतर विद्यार्थ्यांशी समन्वय साधणे आवश्यक असते. सहानुभूती आणि सामाजिक कौशल्यांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्य, परस्पर आदर आणि सामूहिक जबाबदारीची भावना विकसित होते. याचा अध्ययन प्रक्रियेवर सकारात्मक परिणाम होतो.

९.७ अध्ययनातील सातत्य आणि शैक्षणिक चिकाटी

अध्ययनात अपयश किंवा अडचणी येणे ही नैसर्गिक बाब आहे. मात्र अशा परिस्थितीत विद्यार्थी किती सकारात्मकपणे पुन्हा प्रयत्न करतो, हे महत्त्वाचे असते. भावनिक बुद्धिमत्ता विद्यार्थ्यांना अपयशाचा स्वीकार करून त्यातून शिकण्यास आणि उद्दिष्टपूर्तीसाठी सातत्य ठेवण्यास मदत करते.

१०. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील भावनिक बुद्धिमत्तेचे महत्त्व

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया ही शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील परस्परसंवादी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत केवळ विषयज्ञानाचे हस्तांतरण होत नाही, तर विद्यार्थ्यांच्या भावनिक, सामाजिक आणि बौद्धिक क्षमतांचाही विकास होतो. अध्ययन प्रक्रिया प्रभावी होण्यासाठी वर्गातील वातावरण सकारात्मक, सुरक्षित, आनंददायी आणि विद्यार्थीकेंद्रित असणे आवश्यक आहे.

१०.१ विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापन

विद्यार्थ्यांच्या आवडी, गरजा, क्षमता आणि भावनिक परिस्थिती लक्षात घेऊन अध्यापन करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना स्वतःचे विचार व्यक्त करण्याची संधी दिल्यास त्यांच्यात आत्मविश्वास आणि भावनिक सुरक्षितता निर्माण होते.

१०.२ अनुभवाधारित अध्ययन

भूमिकानाट्य, शैक्षणिक खेळ, प्रकल्प, क्षेत्रभेटी आणि प्रत्यक्ष कृती यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना विविध भावनिक अनुभव मिळतात. या अनुभवांमुळे सहकार्य, सहानुभूती, संयम आणि जबाबदारीची भावना विकसित होते.

१०.३ सहकारी अध्ययन

गटचर्चा, गटकार्य आणि सहकारी अध्ययनामुळे विद्यार्थी एकमेकांच्या भावना व विचार समजून घेतात. परस्पर संवाद आणि सहकार्यामुळे सामाजिक कौशल्यांचा विकास होतो. त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांना एकमेकांकडून शिकण्याची संधी मिळते.

१०.४ सकारात्मक अभिप्राय

शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या चुका दाखवून देताना अपमान किंवा नकारात्मक टीका न करता रचनात्मक अभिप्राय द्यावा. विद्यार्थ्यांच्या प्रयत्नांचे कौतुक केल्यास त्यांची अध्ययन प्रेरणा आणि आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होते.

१०.५ आनंददायी अध्ययन वातावरण

वर्गात भीतीमुक्त, तणावमुक्त आणि समावेशक वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारण्याचे, चुका करण्याचे आणि स्वतःचे मत मांडण्याचे स्वातंत्र्य मिळाल्यास अध्ययन अधिक परिणामकारक बनते.

११. भावनिक बुद्धिमत्तेच्या विकासातील शिक्षकांची भूमिका

शिक्षक हा अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेचा प्रमुख मार्गदर्शक असतो. शिक्षकांच्या वर्तनाचा, संवादाचा आणि भावनिक प्रतिसादाचा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रभाव पडतो. त्यामुळे शिक्षकांनी स्वतःची भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करणे आवश्यक आहे.

शिक्षकांची भूमिका पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते.

1. भावनिकदृष्ट्या संवेदनशील असणे : विद्यार्थ्यांच्या भावनिक अडचणी, भीती, चिंता आणि असुरक्षितता समजून घेणे.

2. सहानुभूतीपूर्ण वर्तन : विद्यार्थ्यांच्या समस्या समजून घेऊन त्यांना योग्य मार्गदर्शन करणे.

3. प्रेरणादायी वातावरण निर्मिती : विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्षमता ओळखण्यासाठी आणि विकसित करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.
4. निष्पक्ष वर्तन : जात, धर्म, लिंग, आर्थिक परिस्थिती, बुद्धिमत्ता किंवा शैक्षणिक कामगिरी यांवर आधारित भेदभाव न करता सर्व विद्यार्थ्यांना समान संधी देणे.
5. भावनिक समुपदेशन : विद्यार्थ्यांच्या भावनिक संघर्षांचे निराकरण करण्यासाठी आवश्यकतेनुसार मार्गदर्शन व समुपदेशन करणे.
6. संवाद कौशल्यांचा विकास : विद्यार्थ्यांशी प्रभावी, सकारात्मक आणि विश्वासपूर्ण संवाद साधणे.
7. आदर्श व्यक्तिमत्त्व : शिक्षकांनी स्वतःच्या वर्तनातून संयम, शिस्त, सहिष्णुता आणि भावनिक नियमन यांचे उदाहरण विद्यार्थ्यांसमोर ठेवणे.

१२. विद्यार्थ्यांमध्ये भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करण्यासाठी शैक्षणिक उपाययोजना

भावनिक बुद्धिमत्ता ही केवळ जन्मजात क्षमता नसून योग्य अनुभव, प्रशिक्षण आणि शैक्षणिक वातावरणाच्या माध्यमातून तिचा विकास करता येतो. शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये पुढील उपाययोजनांचा अवलंब करता येईल.

१. भावनिक शिक्षणाचा समावेश : शालेय अभ्यासक्रमामध्ये भावनांचे आकलन, भावनिक नियमन, सहानुभूती आणि सामाजिक कौशल्ये यांसंबंधी उपक्रमांचा समावेश करावा.
२. ध्यान आणि योगाभ्यास : नियमित ध्यान, प्राणायाम आणि योगाभ्यासामुळे विद्यार्थ्यांना मनःशांती, आत्मनियंत्रण आणि एकाग्रता विकसित करण्यास मदत होऊ शकते.
३. भूमिकानाट्य : विविध सामाजिक आणि भावनिक परिस्थितींवर आधारित भूमिकानाट्य आयोजित करावे. यामुळे विद्यार्थ्यांना इतरांच्या भावनांचा विचार करण्याची संधी मिळते.
४. भावनिक अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य : विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भावना, समस्या आणि अनुभव व्यक्त करण्यासाठी सुरक्षित वातावरण उपलब्ध करून द्यावे.
५. समूहचर्चा आणि सहकारी उपक्रम : गटचर्चा, वादविवाद, सहकारी प्रकल्प आणि सामाजिक उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संवाद व सहकार्य कौशल्यांचा विकास होतो
६. समुपदेशन सेवा : शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये आवश्यकतेनुसार प्रशिक्षित समुपदेशकांची मदत उपलब्ध करून द्यावी.
७. सकारात्मक प्रोत्साहन : विद्यार्थ्यांच्या प्रयत्नांना, प्रगतीला आणि सकारात्मक वर्तनाला प्रोत्साहन द्यावे.
८. भावनिक दिनदर्शिका : विद्यार्थ्यांनी दररोज आपल्या भावना, अनुभव, आनंद आणि अडचणी यांची नोंद ठेवावी. त्यामुळे आत्मजाणीव विकसित होण्यास मदत होते.
९. साहित्य आणि कलांच्या माध्यमातून अभिव्यक्ती : कथा, कविता, चित्रकला, संगीत आणि नाट्य यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना भावनिक अभिव्यक्तीची संधी द्यावी.
१०. पालकांचा सहभाग : विद्यार्थ्यांच्या भावनिक विकासासाठी पालक आणि शिक्षक यांच्यात सातत्यपूर्ण संवाद व समन्वय असावा.

१३. संबंधित संशोधन साहित्याचा आढावा

भावनिक बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक यश यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्यासाठी विविध संशोधकांनी अभ्यास केले आहेत. त्यांचे महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. MacCann et al. (2020)

Carolyn MacCann आणि सहकाऱ्यांनी Emotional Intelligence Predicts Academic Performance: A Meta-Analysis या संशोधनात भावनिक बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक कामगिरी यांच्यातील संबंधांचा व्यापक अभ्यास केला. या संशोधनात ४२,५२९ सहभागी आणि १५८ संदर्भांमधील १,२४६ परिणाम आकारांचा विचार करण्यात आला. भावनिक बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक कामगिरी यांच्यात सकारात्मक संबंध असल्याचे निष्कर्षातून स्पष्ट झाले. संशोधकांनी भावनिक नियमन, शालेय सामाजिक संबंध आणि शैक्षणिक आशय यांना या संबंधातील महत्त्वाचे घटक मानले.

२. Sánchez-Álvarez, Berrios Martos आणि Extremera (2020)

या संशोधकांनी माध्यमिक शिक्षणातील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा आणि शैक्षणिक कामगिरीचा मेटा-विश्लेषणात्मक अभ्यास केला. या अभ्यासात १९,८६१ सहभागींचा समावेश असलेल्या ४४ संशोधनांचा विचार करण्यात आला. भावनिक बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक कामगिरी यांच्यात सकारात्मक संबंध आढळून आला.

३. Durlak et al. (2011)

Durlak आणि सहकाऱ्यांनी शालेय स्तरावरील सामाजिक व भावनिक अध्ययन कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास केला. या मेटा-विश्लेषणात २१३ कार्यक्रमांमधील २,७०,०३४ विद्यार्थ्यांचा विचार करण्यात आला. सामाजिक-भावनिक अध्ययन कार्यक्रमांमध्ये सहभागी झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक-भावनिक कौशल्यांबरोबरच शैक्षणिक कामगिरीतही सुधारणा झाल्याचे आढळले. अभ्यासात शैक्षणिक कामगिरीत सरासरी ११ पर्सेंटाइल गुणांची वाढ नोंदविण्यात आली.

४. भावनिक बुद्धिमत्तेचा समकालीन संशोधन दृष्टिकोन (2023)

२०२३ मधील Emotional Intelligence and Academic Performance: A Systematic Review and Meta-analysis या अभ्यासात १३,९०९ सहभागींचा समावेश असलेल्या २७ संशोधन लेखांचे विश्लेषण करण्यात आले. या अभ्यासात भावनिक बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक कामगिरी यांच्यात मध्यम ते उच्च सकारात्मक संबंध आढळल्याचे नमूद करण्यात आले.

वरील संशोधन साहित्याच्या चिकित्सक अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भावनिक बुद्धिमत्ता ही विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीशी संबंधित महत्त्वपूर्ण क्षमता आहे. तथापि, विविध संशोधनांमध्ये वापरलेल्या मापन पद्धती, शैक्षणिक स्तर आणि सांस्कृतिक संदर्भांनुसार निष्कर्षांमध्ये फरक दिसून येतो.

१४. संशोधनातून निष्पन्न होणारे प्रमुख निष्कर्ष

प्रस्तुत सैद्धांतिक आणि विश्लेषणात्मक अभ्यासाच्या आधारे पुढील निष्कर्ष मांडता येतात.

1. भावनिक बुद्धिमत्ता ही विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासातील महत्त्वपूर्ण क्षमता आहे.

2. भावनिक बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक यश यांच्यात सकारात्मक संबंध असल्याचे उपलब्ध संशोधन साहित्य दर्शविते.

3. भावनिक नियमनामुळे विद्यार्थ्यांना परीक्षा, अध्ययनातील अडचणी आणि शैक्षणिक स्पर्धा यांचा सामना अधिक प्रभावीपणे करता येतो.

4. आत्मजाणीव आणि अंतःप्रेरणा विद्यार्थ्यांमध्ये अध्ययनाची आवड, सातत्य आणि उद्दिष्टपूर्तीची भावना निर्माण करण्यास मदत करतात.

5. सहानुभूती आणि सामाजिक कौशल्यांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्य, संवाद आणि सामाजिक समायोजन विकसित होते.

6. शिक्षकांची भावनिक बुद्धिमत्ता वर्गातील सकारात्मक आणि सुरक्षित अध्ययन वातावरण निर्माण करण्यासाठी उपयुक्त ठरते.
7. भावनिक शिक्षणाचा अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक-भावनिक कौशल्यांच्या विकासाला चालना मिळू शकते.
8. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक यशावर भावनिक बुद्धिमत्तेबरोबरच बुद्धिमत्ता, अध्ययनाच्या सवयी, कौटुंबिक वातावरण, सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती आणि शैक्षणिक सुविधा यांचाही प्रभाव पडतो.

१५. शैक्षणिक परिणाम आणि उपयोजन

प्रस्तुत संशोधनाचा शिक्षणव्यवस्थेसाठी पुढीलप्रमाणे उपयोग होऊ शकतो.
1. अभ्यासक्रम विकास : शालेय आणि महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात सामाजिक-भावनिक अध्ययनाला योग्य स्थान देता येईल.
2. शिक्षक प्रशिक्षण : शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये भावनिक बुद्धिमत्ता, भावनिक नियमन आणि समुपदेशन कौशल्यांचा समावेश करता येईल.
3. मूल्यमापन पद्धती : विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीबरोबरच त्यांच्या सामाजिक-भावनिक विकासाचाही विचार करता
4. समावेशक शिक्षण : विविध क्षमता, सामाजिक पार्श्वभूमी आणि भावनिक गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना अनुकूल असे अध्ययन वातावरण निर्माण करता येईल.
5. शैक्षणिक समुपदेशन : विद्यार्थ्यांच्या तणाव, परीक्षा भीती, आत्मविश्वासाचा अभाव आणि अध्ययनातील अडचणी यांचे निराकरण करण्यासाठी समुपदेशन सेवा अधिक प्रभावी करता येतील.
6. शैक्षणिक धोरण : विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला महत्त्व देणाऱ्या शैक्षणिक धोरणांच्या अंमलबजावणीत भावनिक बुद्धिमत्तेचा विचार करता येईल.

१६. संशोधनाच्या मर्यादा आणि पुढील संशोधनाच्या दिशा

प्रस्तुत संशोधन हे उपलब्ध साहित्यावर आधारित सैद्धांतिक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे असल्यामुळे त्यामध्ये प्रत्यक्ष विद्यार्थी नमुना, प्रश्नावली, मुलाखती किंवा सांख्यिकीय विश्लेषणाचा समावेश नाही.
पुढील संशोधनासाठी काही महत्त्वाच्या दिशा पुढीलप्रमाणे सुचविता येतील.
1. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा व शैक्षणिक यशाचा सहसंबंधात्मक अभ्यास करणे.
2. ग्रामीण आणि शहरी विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेची तुलनात्मक तपासणी करणे.
3. मुलगे आणि मुली यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेतील फरकांचा अभ्यास करणे.
4. भावनिक बुद्धिमत्ता विकास कार्यक्रमाचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीवर होणारा परिणाम तपासणे.
5. शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रेरणेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
6. डिजिटल अध्ययन वातावरणात विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेची भूमिका तपासणे.
7. विविध सामाजिक-आर्थिक स्तरांतील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा शैक्षणिक यशाशी असलेला संबंध अभ्यासणे.

१७. निष्कर्ष:

1.आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक यशाचा विचार करताना केवळ बौद्धिक क्षमतेला प्राधान्य देणे पुरेसे नाही. विद्यार्थ्यांच्या भावनिक, सामाजिक आणि मानसिक क्षमतांचा विकास करणेही

तितकेच आवश्यक आहे. भावनिक बुद्धिमत्ता ही विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाची तसेच प्रभावी अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेची एक महत्त्वपूर्ण आधारशिला आहे.

2.भावनिक बुद्धिमत्तेमुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या भावनांचे आकलन करता येते, भावनिक तणावाचे व्यवस्थापन करता येते, अध्ययनातील अडचणींवर मात करता येते आणि सकारात्मक दृष्टिकोनातून शैक्षणिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी प्रयत्न करता येतात. आत्मजाणीव, आत्मनियमन, अंतःप्रेरणा, सहानुभूती आणि सामाजिक कौशल्ये या घटकांचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन वर्तनाशी जवळचा संबंध आहे.

3.उपलब्ध संशोधन निष्कर्षांवरून भावनिक बुद्धिमत्ता आणि शैक्षणिक यश यांच्यात सकारात्मक संबंध असल्याचे दिसून येते. मात्र हा संबंध कारणात्मक आहे असे केवळ सहसंबंधात्मक निष्कर्षांवरून निश्चित करता येत नाही. शैक्षणिक यशासाठी विद्यार्थ्यांची बौद्धिक क्षमता, अध्ययन सवयी, कौटुंबिक वातावरण, शिक्षकांचे मार्गदर्शन, सामाजिक परिस्थिती आणि शैक्षणिक सुविधा हे घटकही महत्त्वपूर्ण आहेत.

4.त्यामुळे अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत भावनिक बुद्धिमत्तेच्या विकासाला महत्त्वाचे स्थान देणे आवश्यक आहे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना केवळ ज्ञान देणारे मार्गदर्शक न राहता त्यांच्या भावनिक विकासाचे संवेदनशील सहकारी बनले पाहिजे. शाळा आणि महाविद्यालयांनी भावनिक शिक्षण, समुपदेशन, सहकारी अध्ययन, योग, ध्यान आणि अनुभवाधारित उपक्रम यांचा प्रभावी वापर करावा.

5.अखेरीस, बौद्धिक विकास विद्यार्थ्यांना ज्ञान प्राप्त करून देतो, तर भावनिक विकास त्या ज्ञानाचा योग्य उपयोग करण्याची क्षमता निर्माण करतो. म्हणूनच विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक यशासाठी बौद्धिक बुद्धिमत्ता आणि भावनिक बुद्धिमत्ता यांचा समन्वय साधणे ही आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेची महत्त्वपूर्ण गरज आहे.

१८. संदर्भग्रंथ सूची (References)

अ) इंग्रजी संदर्भग्रंथ

1. *Bar-On, R. (1997). The Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Technical Manual. Multi-Health Systems.*
2. *Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books.*
3. *Goleman, D. (1998). Working with Emotional Intelligence. Bantam Books.*
4. *Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey & D. Sluyter (Eds.), Emotional Development and Emotional Intelligence: Educational Implications (pp. 3–31). Basic Books.*
5. *Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2008). Emotional intelligence: New ability or eclectic traits? American Psychologist, 63(6), 503–517. https://doi.org/10.1037/0003-066X.63.6.503*
6. *MacCann, C., Jiang, Y., Brown, L. E. R., Double, K. S., Bucich, M., & Minbashian, A. (2020). Emotional intelligence predicts academic performance: A meta-analysis. Psychological Bulletin, 146(2), 150–186. https://doi.org/10.1037/bul0000219*
7. *Sánchez-Álvarez, N., Berrios Martos, M. P., & Extremera, N. (2020). A meta-analysis of the relationship between emotional intelligence and academic performance in secondary education: A multi-stream comparison. Frontiers in Psychology, 11, 1517. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01517*
8. *Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of*

school-based universal interventions. Child Development, 82(1), 405–432. https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2010.01564.x

9. Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. R., & Sitarenios, G. (2003). Measuring emotional intelligence with the MSCEIT V2.0. Emotion, 3(1), 97–105. https://doi.org/10.1037/1528-3542.3.1.97

10. Quílez-Robres, A., et al. (2023). Emotional intelligence and academic performance: A systematic review and meta-analysis. Thinking Skills and Creativity, 49, 101355.

ब) मराठी संदर्भग्रंथ

1. भालेराव, बी. के. – शैक्षणिक मानसशास्त्र.
2. पाटील, आर. एन. – आधुनिक शैक्षणिक मानसशास्त्र.
3. जोशी, एम. आर. – शैक्षणिक मानसशास्त्र आणि अध्ययन प्रक्रिया.
4. कुलकर्णी, एस. पी. – अध्ययन आणि अध्यापनाचे मानसशास्त्र
5. काळे, एम. जी. (२००३). भावनिक बुद्धिमत्ता. वरदा प्रकाशन.
6. झेंडे, जयप्रकाश. (२०२४). भावनिक बुद्धिमत्ता. डायमंड पब्लिकेशन्स.
7. वाइल्डिंग, क्रिस्टीन, आणि नांदापूरकर-फडके, सुचिता. (वर्ष उपलब्ध नाही). भावनिक बुद्धिमत्ता. मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
8. गोलमन, डॅनियल. (वर्ष उपलब्ध नाही). भावनिक बुद्धिमत्ता. साकेत प्रकाशन.
9. जगताप, ह. ना. (२०२२). शैक्षणिक मानसशास्त्र. नरेंद्र प्रकाशन.
10. आहेर, मीना, आणि सोनवणे, संभाजी. (२०११). प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र. नित्य नूतन प्रकाशन.
11. दांडेकर, वा. ना. (२०२६). शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र. नरेंद्र प्रकाशन.
12. शिवणे, दिलीप. (वर्ष उपलब्ध नाही). मानसशास्त्राची ओळख. सनय प्रकाशन. सनय प्रकाशन
13. समुपदेशन, भावनिक विकास आणि व्यक्तिमत्त्व विकास विषयक संदर्भ
14. पवार, बी. एस., आणि चौधरी, जी. बी. (२००४). समुपदेशन मानसशास्त्र. प्रशांत पब्लिकेशन्स.
15. शिरगावे, दादासाहेब, नाईक, भरत, बस्ते, अनिल, आणि बिरजे, दिलीप. (२००६). समुपदेशन मानसशास्त्र (बी. ए. भाग २). निराली प्रकाशन.
16. देशपांडे, चंद्रशेखर (संपा.). (२०१०). समुपदेशन : शास्त्रीय प्रक्रिया व उपयोजन. उन्मेष प्रकाशन.
17. हिरवे, आणि तडसर. (२०११). समुपदेशन मानसशास्त्र. फडके प्रकाशन.
18. कामत, साधना. (२०१०). मानसशास्त्रीय मार्गदर्शन : स्वरूप व कार्य. पूरक प्रकाशन.
19. सरवदे, शशी. (२००८). शैक्षणिक मार्गदर्शन आणि समुपदेशन. डायमंड प्रकाशन.